

HURÛFÂT DEFTERLERİNE GÖRE 17.-19. YÜZYILLARDA KİLİS'TE YÖNETİM VE DİNİ YAPILAR

**Management and Religious Structures in Kilis by 17.-19. Century
by Hurflet Bookes**

Metin AKİS*
Mehmet TEKTUNA**

ÖZ

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan Kilis’le ilgili 25 adet hurûfât defteri incelenmiş, bu inceleme sonucunda da Kilis’in 1690 ile 1832 yıllarına ait 1926 tane belge tarafımızdan okunmuştur. Bu defterlerin ışığında Kilis’in XVII. Yüzyıl sonu ile XIX. Yüzyıl ortalarına varan, sosyal, kültürel ve dini yapıları hakkında çok önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bu belgelerin yorumlanması ve yazılması geniş bir yer tutacağından, alan daraltılarak Kilis’in yönetimi ve dini yapıları hakkında bilgi verilerek bu konuya dikkat çekmek istedik. Ayrıca konuyla alakalı bazı belgelerden de örnekler verdik. Yine Kilis’te bulunan kurumlara atamaların ne şartlarla yapıldığına da değindikten sonra bu kurum türlerine göre belge sayısını oranlarını da bir tablo şeklinde işledik.

Anahtar kelimeler: Hurûfât , Kilis’te yönetim, Kilis’te dini yapılar.

ABSTRACT

We have worked on Hurufat Defteris especially on Kilis Province which the number of the defter is 25 and preserved in The Archive of Vakıflar genel Müdürlüğü, between the period of 1690 and 1832, and total numbers of the decrees 1926 have red in the article. We have owned much important knowledge in the light of the Hurufat Defters about social, cultural and religious buildings of Kilis Province between 17th.- 19th. Centuries. We have focused especially administration and religious buildings of Kilis, despite explanation every document. Furthermore we gave some examples of documents related to issue. And, also we gave information about appointment of posts and instructions of them, showed percentage of administrative unit in the table.

Keywords: Hurufat, Administration in Kilis, Religious buildings in Kilis.

*Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
akis@kilis.edu.tr

** Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kütüphane Görevlisi, mehmettektuna@kilis.edu.tr

GİRİŞ

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan Hurufat Defterlerine Ruznâme defterleri de denmektedir. Atik ve cedid şeklinde tutulan defterler kaza sistemine göre hazırlanmıştır. Bu defterlerde herhangi bir kazanın sosyal, kültürel ve dini yapıları hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Kilis’le ilgili olarak 25 adet hurûfât defteri tespit etmiş bulunmaktayız. Bu defterler cedid (1690-1832) şeklinde tutulan defterler grubuna girmektedir.

Defterleri incelediğimizde Kilis’in XVII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl ortalarına kadar uzanan süreçte dini ve mimari yapıları hakkında bilgilere sahip olabildiğimiz gibi, mahalleleri, oymakları, kadı ve naipleri hakkında da gerekli bilgilere ulaşabilmekteyiz. Ayrıca yalnız kaza merkezi değil bu kazaya bağlı nahiyeler ve köylerdeki dini ve sosyal yapılar hakkında da yeterli verilere ulaşabiliyoruz. Kilis’le ilgili hurûfât defterlerinde saptamış olduğumuz kurumların en büyük kısmını cami (1348 belge) ve mescitler (247 belge) oluşturmaktadır. Bazı mescitler zamanla mahallenin ihtiyacına cevap veremez hale geldiğinden bir minber eklenerek camiye çevrilmişlerdir. Bazı camilerin ise çarşı ve pazara yakınlıkları sebebiyle imam veya müezzin sayısı yeterli gelmemiş, ikinci veya üçüncü bir görevliye ihtiyaç duyulmuştur. Cami ve mescitlerden sonra, oran olarak en fazla evkaf kayıtlarına (225 belge) rast gelmekteyiz. Bu kayıtlardan cami, mescit ve medreselerin kimler tarafından yaptırıldığını görebildiğimiz gibi şahıs evkaflarına da rastlamaktayız.

Yine çalışmamız sırasında musalla, tekke, zaviye, türbe, hamam ve çeşme kayıtlarına da rast gelmekteyiz. Bu kayıtlardan hareketle hiç ismi bilinmeyen cami, medrese ve zaviye isimlerini de tespit etmiş bulunmaktayız. Ayrıca o dönemde Kilis’in meşhur âlim ve şair şahsiyetlerinden olan Uryanizâde Osman Efendi ve Rûhî Efendi hakkında da önemli bilgilere ulaşabilmekteyiz.

Kilis Mercidabık Savaşı (24 Ağustos 1516) ile Osmanlı topraklarına katılmış, ilk önceleri Halep’e bağlı bir sancak olarak yönetilirken daha sonraları mütesellim ve voyvodalar tarafından idare edilmiştir. 19. Yüzyıl ortalarında kazaya kaymakam atanmasıyla yeni bir dönem başlamıştır.

Kilis’teki kurumlarda görev alan şahsiyetler hakkında mansıp vermeler Kazaskerlik makamınca yapılıyordu. Defterlerin çeşitli sayfalarında “fî zemen” ifadesinden sonra kazaskerin ismi yazılıyordu. Bu şekilde 11 tane kazasker ismi tespit etmiş bulunmaktayız. Bu kayıtlar bazen sayfanın en üst kısmında yer aldığı gibi bazen de defterlerin orta kısmından da başlayabiliyordu. Bu kurumlarda görev yapan şahsiyetlerin çoğunluğunun görevini bırakma ve yerine yenilerinin atanma sebebi, o şahsiyetin ölümü nedeniyle yerlerinin boşalması idi. Bu göreve vefat eden kişinin oğlu varsa atandığı gibi eğer çocuğu bu görevi istemez veya bu konuda yeterli donanıma sahip değilse yerine o görevi yapabilecek başka bir şahsiyet de atanabiliyordu.

Kurumlara müderris (Takım 2008:343-346) atamaları yapılırken kadının arzı, şeyhülislamın işareti ile tevcih buyrulduğu gibi, şeyhülislamın işareti ve padişahın

sadır olan fermanı ali mucibince de gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Yine bu defterlerdeki tespitlerimize göre bu kurumlara atanan veya kurumlardan azledilen görevliler hakkında yapılan işlemlere ait bilgilere de ulaşabiliyoruz. Kısacası bu defterler Kilis'in yaklaşık 142 yıllık tarihini aydınlatmamızda bize büyük bir ışık tutmaktadır.

KİLİS İLE İLGİLİ HURUFAT DEFTERLERİ

Vakıfların her türlü görev tevcihâtının tutulduğu defterler olan Hurûfât defterleri, tarihsel olarak kendi içerisinde atik ve cedîd defterler olarak ikiye ayrılmaktadırlar. (Baykara 1990:4) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivin'de içerikleri bakımından Anadolu Hurûfât Defterleri ve Rumeli Hurûfât Defterleri olarak iki seri halinde toplam 209 adet Hurûfât defteri bulunmaktadır. Yasemin Beyazıt (Beyazıt 2013:39-69) bu sayıyı 206 olarak verirken Şerife Eroğlu Memiş (Memiş 2013:123) bu sayıyı 216 olarak belirtmektedir.

Anadolu Hurûfât Defterleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 530-569 numaralı defterler ile Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 1055-1160 numaralı defterler olmak üzere toplamda 146 adet olup, iki seriden oluşmaktadır. Anadolu Hurûfât Defterleri tarih olarak H. 1101-1258 (M. 1689-1840) yılları arasında yer alan atama kayıtlarını içermekte olup bunlardan en erken tarihlisi Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defter 1138'de yer alırken en geç tarihli kayıt ise Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defter 564'te bulunmaktadır. (Demirtaş 2012:51, Alkan 2008:13-31))

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde yapmış olduğumuz çalışmalarda Kilis'le ilgili 25 adet defterin varlığını tespit ettik. 94 sayfa ve 1926 kayıttan oluşan bu defterler XVII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl ortalarını kapsamaktaydı. Bu defterlerde Kilis merkezinde ve köylerinde yer alan dini, sosyal ve kültürel yapılar hakkında bilgi sahibi olduğumuz gibi, bu kurumlara atanan görevliler hakkında yapılan işlemlere de ulaşabilmekteyiz.

Yine bu defterlerden Kilis'te bulunan evkaf kayıtlarını, mahalleleri ve bu mahallelerde oturan oymak isimlerini de tespit edebilmekteyiz. Ayrıca Kilis'in o yıllarda önemli şahsiyetlerinden olan ilim adamlarının da ne gibi görevlerde bulunduğunu da görebilmekteyiz. Kısaca bu defterler Kilis'in 1690 ile 1832 yıllarına ait önemli bilgileri ihtiva etmektedir.

Tablo 1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Bulunan Kilis'le İlgili Hurûfât Defterleri(Tektuna 2017:4)

Sıra Nu.	VGMA Nu.	Kilis ile İlgili			Kayıtları Başlangıç Tarihi	Kayıtların Bitiş Tarihi
		Sayfa Aralığı	Sayfa Sayısı	Kayıt Sayısı		
1	1138-1 ... 1138-6	158-167	10	336	1690	1713
2	1140-1-1140-2	616-618	3	28	1696	1699

3	1116-1 ... 1116-8	129-142	14	415	1707	1721
4	1119-150-1-1119-150-2	312-314	3	62	1722	1723
5	1091-1-1091-2	202-204	3	49	1724	1725
6	1128-1-1128-2	207-208	2	40	1726	1727
7	1139-1-1139-2	265-267	3	51	1728	1730
8	1105-1 ... 1105-5	53-60	8	218	1741	1743
9	1104-1 ... 1104-4	76-81	6	137	1742	1753
10	1106-1 ... 1106-4	191-196	6	113	1754	1760
11	1101-1 ... 1101-3	40-43	4	84	1761	1762
12	1102-15-1102-2	19/52	2	16	1768	1770
13	1114-	87-88	2	19	1770	1772
14	1115-42-1115-43-2	121-123	3	47	1772	1774
15	1147-1 ... 1147-3	125-130	6	94	1772	1783
16	1216-	156	1	17	1774	1779
17	1113-1	561	1	17	1784	1784
18	558-56- ... 558-58	58-60	3	34	1789	1791
19	552-67-1-552-67-2	257-259	3	34	1795	1801
20	553-85-1 ... 553-85-3	232-235	4	49	1802	1807
21	554-113-1	264	1	9	1808	1812
22	555-93-1-555-93-2	379-381	3	36	1813	1820
23	556-184	188	1	6	1823	1827
24	557-74	158	1	7	1829	1832
25	1142-91	188	1	8		
Toplam			94	1926		

18. ile 19. Yüzyılda Kilis Sancağının İdaresi

Kilis Mercidabık (24 Ağustos 1516) Savaşının akabinde Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra ilk önceleri sancak beyleri tarafından idare edilirken daha sonraları voyvodalar (Maxim 2013:127) ve mütesellimler (Özkaya 2006:203-204) tarafından yönetilirken ara ara derebeylerinin keyfi idaresine de maruz kalmıştır.

1526'da Haleb Sancağı'nın bir kazası olan Kilis, 1527 yılında Şam Beylerbeyliğine bağlı bir sancak olmuştur. (Çakar 2012:129-154) 20. Yüzyıl

92 / Metin AKİS, Mehmet TEKTUNA

başlarına kadar Halep'e bağlı bir kaza olan Kilis, bu yüzyıl sonlarına doğru Gaziantep'e bağlanmıştır. (Darkot 1977:808-808)

Âşıklı Ali Ağa

1723-1725 yılları arasında Kilis'in idaresinde bulunmuştur. Yapmış olduğu icraatlardan halk memnun olmamış ve bu sebepten de kendisine karşı isyan bayrağı açmıştır. İsyanı bastırmak için Halep'ten Hekimbaşıoğlu gelerek asayişi yeniden sağlamıştır. (Timurtaş 1932:63)

Battal Ağa

1740 tarihinde bir yıl kadar Kilis'in idaresinde bulunmuştur. Yönetimde beceriksiz ve liyakatsiz olduğundan dolayı iyi bir idare ortaya koyamadığından görevden alınmıştır. (Timurtaş 1932:64)

Sarı Abdurrahman Paşa

1751 yılında Kilis ve Azaz sancakbeyi olarak iki yıl yönetimde kalmıştır. İdaresinde halka karşı zalimce davranmıştır. Kilis'te birkaç tane vakfi vardır. (Timurtaş 1932:64-65)

Halil ve Osman Paşa

1772 yılında Şam'dan kaçan Halil ve Osman Paşalar 12.500 askeri ile Kilis'i işgal etmeye çalışmıştır. Ancak Kilis halkının karşı koyması neticesinde başarılı olamamışlardır. Birinci mağlubiyetten bir süre sonra Halil Paşa 17.000 kişilik kuvvetiyle (Şaban ayı başları) İlezi bölgesine gelmiş ve burada karargâh kurmuştur. Halk da buna karşılık olarak "Karataş" tepesinde savunma hattı oluşturmuş, saldırıları da püskürtmeyi başarmışlardır. Kısa bir süre sonra Halil Paşa üçüncü bir sefer olarak (Zilhicce-19) Oylum Höyüğü bölgesinden şehre askerleriyle taarruzda bulunmuştur. Ancak bir başarı elde edememiştir. Bu olaylar neticesinde 1772-1773 yılları arasında Kilis idarecisi kalmıştır. 1774 yılında ise Halil Paşa Kilis idaresini ele geçirmeyi başarmışsa da bölgede karışıklıklar devam etmiştir. (Timurtaş 1932:65-66)

Kürt Mehmet Ağa

1779 yılında 5-6 ay kadar Kilis mütesellimi olarak görev yapmıştır. İyi bir yönetim icra edemediğinden dolayı asayişini sağlayamamıştır. Halep Beylerbeyi olan Abdi Paşa'dan yardım istemiştir. Abdi Paşa Kilis'i yağma etmekle kalmamış halktan ceza olarak da bin kese akçe almıştır. Bu olaylara Mehmed Ağa'nın sebep olduğunu Kilis halkı tarafından öğrenilince padişaha sunulan arz neticesinde yerine Karamollaoğlu mütesellim olmuştur. (Timurtaş 1932:66)

Daltabanoğlu Mehmet Paşa

Hassa kazasının Tiyek köyünden Kilis'e göç eden Mehmet Ali Paşa (Bebekoğlu, Tektuna 2008:117) kuvvetli, atıcı, binici ve cesur olması dolayısıyla kısa zamanda büyük bir nüfuz sağlamış. 1782 yılında hükümet başkanlığına geçmiştir. Göstermiş olduğu iyi yönetim dolayısıyla da 1783 yılında paşalığa yükseltilmiştir. Fakat 7 yıllık idaresinde halka karşı acımasız ve gaddar davranmıştır. Kilis ve Azaz bölgesindeki yönetimini bir derebeylik şekline dönüştürmüştür. 1794 yılında Ayıntâp şehrinin yöneticisi konumunda olan Nuri Mehmed Paşa ile yöneticiler arasında anlaşmazlıklar çıkmış olmasından halk iki gruba bölünmüş. Yeniçeriler Nuri Mehmet Paşa'dan kurtulmak için Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemişlerdir. Zaten uzun bir süreden beri Ayıntâptaki yönetimi ele geçirmek için fırsat kollayan Mehmed Ali Paşa bu fırsatı kaçırmayarak şehre askerleriyle birlikte gelerek idareyi ele geçirmiştir. Yönetimi sırasında adamı Kör Bilal vasıtasıyla halka karşı uygulamış olduğu acımasız icraatlarından dolayı halk isyan ederek 1797 yılında onu öldürmüşlerdir. 1797 tarihinde Kilis mütesellimliğine oğlu Mahmut Paşa geçerek iki yıl kadar bu görevi yürütmüştür. (Timurtaş 1932:67-72)

Ömmonun oğlu Ömer Ağa

1808 yılında Kilis mütesellimliğinde bir yıl kadar bulunmuş. O sırada daha önce bu görevi yapan İsmail Ağa adındaki bir şahıs tekrar eski görevini elde etmek istemiştir. Bu nedenle Kilis'e saldırarak etrafa birçok zararlar vermiştir. Sonunda muvaffak olarak Kilis mütesellimliğini eline geçirmiştir. (Timurtaş 1932:72)

Fazlı Ağa (Kel Fazlı Ağa)

1810 yılında Kilis mütesellimi olan Fazlı Ağa'nın zamanı idaresinde halka karşı şiddet ve dayatma uygulamasından dolayı şehir halkı hoşnut olmamış. Halk Halep Valisi Hamud Paşaya kendisini şikâyet etmişler. Asayişini sağlamak için Kilis'e gelen Hamud Paşa, Fazlı Ağayla (Karasu 2011:26-27) iş birliği yapmış. Paşaya karşı olanlara karşı sindirme hareketi uygulamışsa da kısa bir süre sonra halk bu işbirliğini öğrenmiş. Bunun sonucu da kendisine karşı tavır alarak yönetimden ayrılmak zorunda bırakmışlardır. (Timurtaş 1932:73-74)

Zeynel Bey

1834 yılında iki yıl Kilis mütesellimliği yapmıştır. O yıllarda Kilis Mısır askerleri tarafından işgal edilmişti. Birçok yolsuzluklar yapmış, idaredeki gevşekliği ve esnaflara karşı takındığı olumsuz davranışlar nedeniyle halk tarafından idare meclisine şikâyet edilmiştir. İşgalci askerlerinin halka baskıları yüzünden ekinciler ve köylüler tarlalarını bırakıp kaçmışlar, bunun üzerine Mısırdan kendisine ve idarecilere yazı gelmiş bu durumun düzeltilmesi yoksa çok şiddetli cezaya çarptırılacakları belirtilmiştir. (Timurtaş 1932:74-75)

Topaloğlu Mustafa Ağa

1800 tarihinde Kilis mütesellimi olarak görevlendirilmiştir. Döneminde halka birçok zulümler uygulanmış ve haraca bağlanmıştır. Halka karşı gösterdiği zalimce tutum nedeniyle halk galeyana gelerek onu yakalamış ve öldürmüştür. (Timurtaş 1932:75-78).

Hacı Ömer'in oğlu Veli Ağa

Rişvan aşiretindedir. 1742 tarihlerinde güçlenerek derebeyi olarak bölgenin hâkimi oldu. Hacı Mehmed Ağa 1000 atlı ile Bağdat seferine de katılmış ve yararlık göstermiştir. Vefat edince yerine oğlu Veli Ağa (Konyalı 1968:681) geçmiştir. O yıllarda Kilis İbrahim Paşa tarafından da işgal altındaydı. Kilis işgalden kurtulduktan sonra affedilerek 1839 tarihinde devlet tarafından görevlendirilerek İslâh Sincar dağına, sonrasında Şam hadisesini bastırmak için Şam'a gönderilmiştir. Her iki görevi başarıyla yerine getirdiği için kendisine hayatta olduğu sürece Kilis mütesellimliği görevi verilmiştir. On yıldan fazla süren dönemde halka karşı iyi davranmış ve halk üzerinde güzel bir izlenim bırakmıştır. 1852 yılında vefat etmiştir. (Timurtaş 1932:78-81).

Hacı Ömeroğlu Halil Ağa

Babasından sonra Kilis'in idaresine geçti. Güçlü, kuvvetli bir kişi olduğundan etrafına birçok insanlar toplamış ve Kilis'te derebeyi olmuştur. 1853 tarihinde devlet tarafından kaymakamlık müessesesi oluşturulmuştu. Kilis'e Habib Paşa atandı. Fakat Habib Paşa Halil Ağa'nın nüfuzu karşısında etkili olamıyordu. Aralarındaki anlaşmazlık çatışmaya döndü. Halil Ağa isyan etti. Devlet tarafından gönderilen askerler karşısında bir yararlık gösteremedi. Halep valisi Süreyya Paşa tarafından tutuklatılarak Edirne'ye gönderildi. Oradan kaçarak kendi bölgesine geldi. Yeniden derebeylik faaliyetinde bulunmak isteyince bu seferde Halep valisi Derviş Paşa tarafından yakalattırılarak Kozan'a sürüldü. 1865 yılında vefat etti.

Halil Ağanın vefatından sonra Kilis'te derebeylik son bulmuş. Kilis kaymakamlar tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Devletin asayiş meselesine önem vermesi sebebiyle de bundan sonra bölgede huzur sağlanmıştır. (Çadırıcı

1987:29-30) Bu kaymakamlar içerisinde kendini iyi yetiştirmiş kişiler olduğu gibi kötü izlenimler bırakanlar da olmuştur. Döneminde iyi bir yönetim uygulayan kaymakam Sabri Bey (1882) halk tarafından sevilmiş ve sayılmıştır. Şehrin imarına büyük bir önem vermiş, şehrin güney tarafına da küçük bir cami yaptırmıştır. (Timurtaş 1932:81-85)

Mahalleler

Şehrin en önemli kısmını mahalleler oluşturmaktaydı. Genellikle bir cami veya mescit etrafında gelişip büyüyen mahalleler şehrin ana omurgasını teşkil etmekteydi. Kilis'in Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılmasından (24 Ağustos 1516) sonra yapılan ilk tahrirde (İlyazıcı 1519) Kilis'in mahalle sayısı 6 olarak (Kana, Kibeliye, Çukur Kastel, Hacı Gökçe diğer ismi Meşhedler, Kızılca, Sibât) kaydedilmiştir. (Dündar 1999:4) 1284/1770 yılına ait Devlet Salnamesi'nde ise bu sayı 32 iken, 1326/1908 yılına ait Halep Salnamesi'nde bu sayının 33'e yükseldiğini görmekteyiz. Hurûfât defterlerinde merkezde 19, nahiyelerde 5 olmak üzere 24 mahalle ismini tespit etmiş bulunmaktayız. Bu mahalleler merkezde; Ulu Camii, Meşhedlik, Sibât, Kıbele, Kızılca, Koçorlu (?), Kettân, Ketânci, Kana, Akcurun, Okçular, Kızılca Dedeler, Kütah, Kütahoğlu, Külek, Arık (?), Şûyara, Bölük, Temircuyan, Azaz'da; Şeyh Hamis, Bîder, Bebekle, Meşarika, Münbic'de; Hacı Fakihli (İlbeyli Aşireti) şeklinde geçmektedir.

Oymaklar

Defterlerde yapmış olduğumuz incelemelerde 12 oymak ismine rast gelmekteyiz. Bu oymaklar mahallerin ana çekirdeğini oluşturuyorlardı. Aralarında kan bağı veya yakın akrabalık ilişkileri bulunan bu topluluklar şehre gelip yerleşiyor, buldukları yere ya kendi oymak ismiyle ya da banisinin ismiyle anılan cami veya mescit yaptırıyorlardı. Mesela Tırıklı, Dedeli, Karaali gibi oymaklar Kızılca Mahallesi'nde yer alıyorlardı. İlk önceleri konargöçer olan bu Türkmen aşiretleri yazları Kahramanmaraş ve Adıyaman taraflarında, kışları ise Kilis'te konaklıyorlardı. Daha sonraki dönemlerde ise bunlar devletin uyguladığı iskân politikalarıyla yerleşik hayata geçmişlerdir. Hurûfât defterlerinde Dedeli, Tırıklı, Timurcuyan, Okçular, Demirci, Arslan, Kütane, Karaali, Kütahoğlu, Tavaklı, Şeyh Abdullah, Maslama adları oymak isimleri tespit edilmiştir.

Maaşlar

Hurûfât defterlerinde Kilis merkez ve kırsalında yer alan kurumlarda görev alan şahsiyetlerin en aşağı yarım akçe, en fazla ise 12 akçe arasında değişen ücretlerle görev yaptıklarını da tespit edebilmekteyiz. Yarım akçe alan görevlilere bir örnek verecek olursak ;“Kilis muzâfâtından ‘A‘zâz Nâhiyesi'nde Hazreti Davudu'n-nebi evkafından almak üzere nim akçe ile vaiz ve nim akçe ile türbedâr ve nim akçe ile câbi ve nim akçe ile cüzhân olan Şeyh Mehmed mahlûlünden eş-Şeyh Veliyüddün iki akçe ile vakf-ı mezkûreteynde mutasarrıf olub üzerinde olmağla türbedârlık ‘Ali Halifeye ve cibâyet ve cüzhânlık Seyyid ‘Abdulkadir’e

96 / Metin AKİS, Mehmet TEKTUNA

kasr-ı yed etmekle bâ berât fâriğ başka başka berât sadaka buyruldu. H.D.,No:1105-5/28a. Şehr-i Ramazanı'l-mubârek sene 1153/1740 (Hurufat Defteri (Bundan Sonra Kısaca H.D.),No:1105-5/28a.)

12 akçe ile görev yapanlara bir örnek; “Kilis’te Tekye Camii’nde tilâvet olunmak üzere Murtaza Ağa vakfi eczadan on iki akçe cüzhân olan Seyyid ‘Abdüsselam fevt mahlûlünden karındaşı Seyyid ‘Abdulkerim Halifeye bâ berât ‘inâyet buyruldu. Şehr-i Rabüül evvel sene 1169/1755” (H.D.,No:1106-2 /195)

Camiler

Hurûfât defterlerinde tespit etmiş olduğumuz dini yapıların en büyük kısmını camiler oluşturmaktadır. Merkezde 75, Azaz’da 4, Münbicde 3, Ravanda da 2, Yel Pınarı’nda 1 olmak üzere 85 cami kaydına ulaşılmıştır. Bazı camilerin birkaç ismi olduğu gibi bazıları da banisinin ismiyle anılmaktadır. Defterlerde geçen merkezdeki camilerden bazılarına örnek:

- Kilis’de Kana Mahallesi’nde Murtaza Ağa Camii’nin iki akçe ile cüzhânı ve Tanrıverdi Camiin iki akçe ile kâtibi Mehmed fevtinden Şeyh Fityân’a ‘inâyet. Şehr-i Zil hicce sene 1123/1711 (H.D.,No 1116-2/63b)
- Kilis’de el-Hâc Hilâl Camiinin mütevellisi es-Seyyid Salih mutasarrıfken karındaşı oğlu es-Seyyid Mehmed almakla bâ berât ibkâ. Sene 1123/1711 (H.D.,No 1116-2/63b)
- Tecdid. Kilis’de Kadızâde binası camide iki akçe ile hatib olan Ahmed’e zayiden inayet. 1124/1712 (H.D.,No 1116-2/63b)
- Kilis’de Kana Mahallesi’nde Şeyh Süleyman binâsı camide şartı vâkıfda nezâret ciheti olmamakla aherden Şeyh halifeye ihdâs etdüğü bir buçuk akçe ile mutasarrıf iken fevt oldukta oğlu Şaban babası fevtinden dört akçe olmak üzere ihdâs eyleyip iradı masrafını ihata etmeyüb gadr olmakla ref’inden bir buçuk akçe ile Şeyh Fityân’a mütevellisi ‘Abdulkadir ‘arzıyla tevcih. 1124/1712 (H.D.,No 1116-2/63b)

Mescitler

Hurûfât kayıtlarında merkezde 42, Azaz’da 4, Ravanda da 1, Taşlı Öyük’te 1 olmak üzere 48 mescit tespit etmiş bulunmaktayız. Hemen hemen tüm mahallelerde mescitler bulunmaktaydı. İhtiyaca binaen bir minber eklenen bazı mescitlerden camiye çevrilenler oluyordu. Camiye çevrilen 15 adet mescidin isimleri: Çukur Mescid, Kürd Mescidi, Mescidi Ashab, Mehmed Efendi Mescidi, Şeyh Abdullah Mescidi, el-Hâc Halil Mescidi, Attar Hüseyin Mescidi, Hâcı Yusuf Mescidi, Şeyh İvaz Mescidi, Ömer Kadı Mescidi, Cuma Fakih Mescidi, Hâcı Veli Mescidi, Hâcı Osman Mescidi, Vaiz Efendi Mescidi, Attar Hasan Mescidi. Bu mescitlerden bazılarına örnek verecek olursak:

- Kiliste Meşhedlik Mahallesi’nde Çukur Mescidinde Hâcı ‘Ali minber vaz‘ edüb iki akçe ile hatibi Hâcı Mustafaya ‘inâyet. 1115/1703 (H.D.,No 1138/3)

- Kilis’de Kana Mahallesi’nde Şeyh ‘Abdullah Mescidinde minber vaz’ olunub hitabeti câbi İbrahime kadısı Mustafa’ arzıyla. 1124/1712. (H.D.,No 1138/5)
- Kilis’de Şeyh İvaz Mescidinde minber vaz’ olunub hitabeti ber vechi hasbi Mehmed’e ‘inâyet. 1125/1713 (H.D.,No 1116-3/64a)
- Kilis’de Okçular Mahallesi’nde Cum’a Fakih Mescidinde minber vaz’ olunub hitabeti bir akçe ile ‘İsaya ‘inâyet. 1126/1714 (H.D.,No 1116-3/64a)
- Kilis’de Kıbele Mahallesi’nde Hâcı ‘Osman binâsi mescidde minber vaz’ olunub hitabeti bir akçe ile İsmail’sfe kadısı Derviş Mustafa’ arzıyla tevcih. 1129/1716 (H.D.,No 1116-4/65b)

Çekmeceli Camii İnşâ Tarihi

Hurûfât defterlerindeki kayıtlardan yola çıkılarak yapım tarihi bilinmeyen Çekmeceli Camisi’nin yapım tarihini de tahmin edebiliyoruz.

“ Kilis’de Çekmeceli-zâde Mustafa Efendi binâ eylediği camiin müezzini olmayub munla Hüseyin’e beratı ‘inâyet. 1148/1735.” Cami’nin banisi olan Çekmeceli-zâde Hacı Mustafa Efendi Kilis’te yetişen âlimler silsilesinin en başında yer almaktadır. 1684 yılında Kilis’te doğmuş ve 1757 yılında vefat etmiştir. (Timurtaş 1932:142)

1684 yılında doğan Hacı Mustafa Efendi bu camiyi 1735 yılından önce yaptırdığını yukarıdaki kayıttan anlamaktayız. Bu iki bilgiyi birleştirdiğimiz zaman caminin XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yapıldığını söyleyebiliriz.

Müdürrisler

Hurûfât defterlerinde 27 yerde müdürris kaydı geçmektedir. Kadı (Ortaylı 2001:69) veya naib (İpşirli 200:312) arzıyla merkeze sunulan müdürris atamaları şeyhülislam vasıtasıyla oluyordu. Defterlerde geçen müdürris kayıtlarına örnek verecek olursak:

- Kilis’de Kızılca Mahallesi’nde Akcurun Camii Şerifinde ber vech-i hasbi vaiz olan Osman fevt mahlûlünden diğer Şeyh Osman halifeye Şeyhülislam mevlana Dürrizâde Mustafa Efendi hazretlerinin işaret-i aliyeleri mücebince mezbûr nâib Mehmed arzıyla tevcih buyruldu. 1177/1763 (H.D.,No 1101-1/19)
- Kilis’de Kıbele Mahallesi’nde Cilcime Ağası Ömer Ağa binâ keredesi medresenin müdürrisi olmayub ve tedrise eşedd-i ihtiyac olmağla Seyyid Mehmed’e yevmi bir akçe ile müdürrisliği mezkûra kadısı ‘Ali Şakir ‘arz etmeğin mücebince Şeyhülislam Mehmed Es’ad Efendi Hazretleri işaret etmeleriyle işaretleri mücebince tevcih buyruldu. 1191/1777 (H.D.,No 1147-1/46)

Atanma ve Görev Değişiklikleri

Kilis'e ait tüm defterleri taradığımız zaman bu defterlerde geçen dini, sosyal ve kültürel kurumlara yapılan atamaların kadı, nâib, mütevellî arzıyla gerçekleştirildiği gibi, Şeyhülislam işareti ya da padişah fermanı ile gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Bunlara örnek olarak:

- Kilis mahallatından Kıbele Mahallesi'nde Şeyh Süveydân Camii'nde yevmi iki akce ile imâm olan es-Seyyid eş-Şeyh 'Ali fevt mahlûlünden muhtâr cemâatinden Mehmed bin 'Ali'ye kadısı es-Seyyid Mehmed Emin 'arzıyla tevcih buyruldu. 1226/1811 (H.D.,No 554-113-1-262)
- Kilis'de merhum Canbolad Beg binâ kerdesi olan Tekye Camii'nde evkaf-ı mezkûrdan almak üzere yevmi iki akçe ile türbedar olan Şeyh 'Abdurrahman fevt mahlûlünden oğlu Mehmed Necib'e nâibi Seyyid Mehmed Emin el-Mer'âşi 'arzıyla tevcih buyruldu. 1229/1813 (H.D.,No 555-93-1/355)
- Kıbele Mahallesi'nde Şeyh Süveydân Camii'nde üç akce ile mütevellisi Ebubekir teccid ricasına berât-ı mücebince buyruldu. Rabüülevvel sene 1103/1691 (H.D.,No 1138-1/93)
- Kilis'de Kara Kadı bina eylediği Camii Şerifinde yevmi dörd akçe ile vazife ile yevmi Cum'ada vaiz ve nasih olan Ahmed bila veled fevt mahlûlünden ulemadan Salih bin Ahmed'e nâibi Mehmed Emin ba'de'l-'arz ber müceb 'arz tevcih buyurulmak ricasına faziletlü semahetlü bi'l-fiil Şeyhülislam mevlanâ Yasincizâde es-Seyyid 'Abdülvehhab Efendi hazretleri işaret etmeleriyle işaretleri mücebince tevcih olunmak deyu. Fi 16 M. Sene 237/1821 günü tarihinde ferman-ı 'ali sadır olmakla sadır olan ferman-ı 'ali mücebince merkûma tevcih buyruldu. Sene 1221/1806 (H.D.,No 555-93-2/357)

Göreve Atanma Sebepleri

Bu kurumlara görevli atanma sebepleri ise fevt, ferağ, kasr-ı yed, ref, meşrûtiyet üzere (şarta bağlı olarak), mahlûl, teccid-i inâyet şeklinde olmaktadır. Örnek olarak:

- Kilis Kazası mahallatından Kızılca Mahallesi'nde Halil Ağa binâsı camii şerifinde yevmi dörd akce ile imâm olub Mustafa bin Mehmed fevt mahlûlünden oğlu Mustafa bin Mustafa'ya nâibi Mehmed Efendi 'arzıyla merkûm Mustafa'ya tevcih buyruldu. Sene. 1202/1787 (H.D.,No 556-184)
- Kiliste Meşhedlik Mahallesi'nde Molla Mehmed Mescidi'nde beş akçe ile imâm Hâcî 'Abdulkadir ferağından oğlu Mehmed'e kadısı Yahya 'arzıyla tevcih. 1121/1709 (H.D.,No 1116-2/63a)

- Kilis’de Kızılca Mahallesi’nde Akcurun Camii Şerifi denmekle ma’ruf şeyh (Davud) binâ eylediği camii şerifinde babası el-Hâc İsmail kasr-ı yedinden iki akçe vazife ile yirmi seneden tecavüz hatib olan el-Hâc Mehmedin kusuru yoğiken ecânibden Abdulvehhâb alub ğadr etmekle ref’inden sahib-i evvel mezbûr el-Hâc Mehmed’e ve kadısı Hüseyin ‘arzıyla ‘inâyet buyruldu. 1136/1723 (H.D.,No 1119-150-1/351)
- Kilis’de Kızılca Mahallesine tabi Kütahoğlu Oymağı’nda vaki’ Kütâh oğlu Camii’nde altı akçe ile imâm İbrahim fevt oldukda ulemâdan el-Hâc Mehmed bin Zeyneddin’e muhtâr-ı cemâat olmakla tevcih olunub hizmetinde kusuru yoğ iken aherden Köse Ahmed oğlu Mehmed mezbûr İbrahimin fevtinden olmak üzere tarih-i vâhid mezbûrun berâtına mutabik berât ettirmekle ref’inden sahib evvel mezbûr el-Hâc Mehmed bin Zeyneddin’e kadısı Hasan ‘arzıyla ibkâ ‘inâyet buyruldu. 1136/1723 (H.D.,No 1119-150-1/351)
- Kilis muzafâtından A’zâz nâm karyede karye-i mezra-i Ğulamlı ve Rasafi nâm diğér Fahrin karyeleri ber müceb defter-i hakani mülkiyet üzere Seyfi Bey bin Halil Bey mülkü olmak üzere rubu’ ve sümün hissaların (hisselerin) nısıflarına evladiyet ve meşrûtiyet (şarta bağılı olarak) üzere mutasarrıf olan es-Seyyid Mehmed Hazım’ın yedinde olan berâtı zayı’ olmakla kaydı mücebince merkûm Seyyid Mehmed Hazım’a ‘inâyet buyruldu. 1223/1808 (H.D.,No 554-113-1-262)
- Kilis Kazası Mahallatından Kızılca Mahallesi’nde Kara Kadı Camii Şerifi’nin yevmi üç akce vazife ile nâzırı olan Süleymân Efendizâde es-Seyyid el-Hâc Osman bila veled fevt mahlûlünden Mehmed Haşim zide kadrehuya nezâret mezkûre müteveffâyı mezbûrun mahlûlünden oğlu olmayub yedine berât-ı ‘alişân verilmek bâbında es-Seyyid ‘Ali ‘inâyet taleb etmeğın mütevellî vaki’ ise mücebince tevcih olunmak deyü 23 Sene 1125/1713 günü tarihiyle müverreh ferman-ı alî sadır olmağla sadır olan ferman-ı ‘ali mücebince merkûma tevcih buyruldu. 1225/1810 (H.D.,No 554-113-1-262)
- Kilis’de Canbolad Beğ evkafının boş mahlûlünden iki akçe ile türbedar olan Bekir’e berât-ı mücebince tecdid-i inâyet. 1143/1730 (H.D.,No 1105-1-28/21)

Kilis’le ilgili Hurûfât defterlerinde yapmış olduğumuz çalışmalar sonucunda birçok dini, sosyal, kültürel ve beledi kurumlar tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda kurumlara göre belge oranları şöyledir:

Tablo 2. Kilis’le İlgili Hurûfât Defterlerindeki Kurum Türlerine Göre Belge Sayıları Ve Oranları(Tektuna 2017:97-98)

Kurumlar	Belge Sayısı	Belge Oranı (%)	Bölüm Toplamı
Eğitim Kurumları			
Medrese	86	3,49	3%
Mekteb/Muallimhane	35	1,42	

Dini Kurumlar		
Cami	1348	54,69
Mescit	247	10,02
Musalla	14	0,57
Köy Cami	14	0,57
Köy Mescidi	2	0,08
Tekke	69	2,80
Zâviye	222	9,01
Türbe	62	2,52
Tilâvet ve Dua	70	2,84

55%

SONUÇ

Kilis’le ilgili hurûfât defterleri üzerinde yapmış olduğumuz çalışmalarda Kilis’in 1690-1832 yıllarını kapsayan 142 yıllık bir dönemi hakkında genel bir bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bu dönemde Kilis ve çevresinde yer alan dini, sosyal ve kültürel yapılar hakkında önemli verilere ulaşabildiğimiz gibi bu kurumlarda görev alan kişilerin nasıl atandığı veya ne sebepten dolayı görevden el çektiği hakkında da yeterli belgelere ulaşabilmekteyiz.

Çoğunlukla o kurumlarda görev alan kişilerin vefatı nedeniyle yerinin boş kalması sebebiyle atama gerçekleştirildiği gibi, zorla veya kendi isteğiyle görevi bırakma, yolsuzluk veya görevini tam hakkıyla yapamama nedeniyle de atamalar olabiliyordu.

Kilis merkezinde yer alan camilerden şehrin ana yol güzergâhları ve ticaret noktaları üzerinde veya yakınında bulunanlarının işlevleri daha fazla oluyor, buraya bir görevli yetmediği gibi yeni görevliler de istenebiliyordu. Kısacası bu defterler Kilis’in çok da bilinmeyen yıllarına ışık tutması bakımından bize önemli bilgiler sunmaktadır.

KAYNAKLAR

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Bulunan Kilis’le İlgili Hurûfât Defterleri

No: 1101-1, 1105-5, 1106-2, 1138-1, 1138/3, 1138/5, 1116-2, 1116-3, 1116-4, 1119-150-1, 1147-1, 554-113-1, 555-93-1, 555-93-2, 556-184.

Kitaplar, Dergiler ve Ansiklopediler

AKBULUT İ. (2007), Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi, *Vakıflar Dergisi*, XXX. Sayı, Ankara, s.63-72.

- AKİS M.** (2015) vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, Gaziantep.
- ALKAN M.** (2008), “Tanzimattan Sonra Vakıfların İdaresinde Yeniden Yapılanmaya Dair Bir Örnek: Adana Evkaf Müdürlüğü”, *OTAM*, 19, (2008) : 13-31.
- ALKAN M.** (2007), “Türk Tarihi Araştırmaları Açından Vakıf Kayıtlar Arşivi”, *Vakıflar Dergisi*, 30, Ankara, s. 1-34.
- _____ (2010), “Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği”, XV. *Türk Tarih Kongresi* (Ankara 11-15 Eylül 2006), *Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt, I. Kısım, Osmanlı Tarihi A, TTK Basımevi, (2010): 825- 842.
- ATAR F.** (2001), “Kadı” *DİA*, Cilt. 24, İstanbul, s.66.
- ATEŞ İ.** (1985), “Vakıf Belgeler Arşivi’nin Dünü Bugünü”, 2. *Vakıf Haftası* 3-9 Aralık 1984, Ankara, s. 26-31.
- AVCI C.** (2006), “Nâib” *DİA*, Cilt.32, İstanbul, s.311.
- AYVERDİ, İlhan** (2016) , *Kubbealtı Lügati, Misalli Büyük Sözlük*, İstanbul.
- BAYKARA T.** (1990), *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler* (Anadolu), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- BAYRAKAL S.** (2015) Hurûfât Defterleri’nde Isparta Kazâsı: Târihî Eserler, Köyler, Mahalleler, Meslekler, Türk Âlim Kitapları, Saarbrücken, Almanya.
- _____ , (2012), “ Hurufât Defterlerinde Hacı Bektaş-Mucur Kazasına Kayıtlı Tarihi Eserler”, *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 141: Eylül-Aralık, İstanbul. s.121-126.
- _____ , (2011), Hurufât Defterlerinde Nevşehir Kazasına Kayıtlı Tarihi Eserler, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı 27, Erzurum, s.1-26.
- BEBEKOĞLU S-Tektuna M.** (2008), *Kilis Kültür Envanteri Kentsel Mimari Kursal Mimari Yazıt Eserleri*, Ankara.
- BEYAZIT Y.** (2013), “Hurûfât Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”, *54 History Studies* Volume 5 Issue 1 Ocak/January, s.39-69.
- ÇADIRCI M.** (1987), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kent’lerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1987.

102 / Metin AKİS, Mehmet TEKTUNA

- ÇAKAR E.** (2012), XVI. Yüzyılda Suriye Coğrafyasının İdari Taksimatı, *Uluslararası Orta Doğu Semineri* Altıncı, Elazığ 11-13 Ekim, s.129-154.
- ÇELEBİ E.** (1935), Evliya Çelebi Seyahatnamesi, *Anadolu, Suriye, Hicaz* (1671-1672), Cilt.9, Devlet Matbaası, İstanbul.
- DARKOT B.** (1977), “Kilis” *DİA*, Cilt.6, MEB., İstanbul, s.806-808
- DEMİRTAŞ H.** (2012), Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği, *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2012, Sayı: 37. s.47-92.
- DEVELİOĞLU F.** (2019), *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara.
- DÜNDAR A.** (1999), *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, KBY, Ankara..
- İLHAN A.** (2016), *Kubbealtı Lügati, Misalli Büyük Sözlük*, İstanbul.
- İPŞİRLİ M.** (2002), “Kazasker” *DİA*, Cilt:25, İstanbul 2002, s. 140-143.
- _____, (2006), “Osmanlılar'da Nâiblik”, *DİA*, Cilt.32, İstanbul, s.312
- KAYA K.** (2006), “ 19. Yüzyılda Anadolu'da İç Güvenlik Sorunları ve Voyvodalar” *OTAM* Sayı:19, Ankara, s.239-255.
- _____, (2007), “Tanzimat'tan Önce Belediye Hizmetleri ve Voyvodalar” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt.26, Sayı:41, Ankara, s.101-112.
- KESİCİ Ö.** (1994), *Kilis Yöresinin Coğrafyası*, Ankara.
- KESİCİ Ö-Sönmez E M.** (2012) “İklim Değişikliği ve Plansız Şehirleşmenin Kilis Şehrinde Yol Açtığı Sel Felaketleri, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt.17, Sayı: 18, Erzurum 2012, s.57-67.
- KILIÇ O.** (2012), XVI. Yüzyılda Suriye Coğrafyasının İdari Taksimatı, *Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri*, Elazığ 11-13 Ekim 2012, s.275-302.
- KONYALI İ H.** (1968), *Abideleri ve kitabeleri ile Kilis Tarihi*, İstanbul.
- MAXİM M.** (2013), “Voyvoda”, *DİA*, Cilt.43, İstanbul 2013, s. 127.
- MEMİŞ Ş.E.** (2013), “Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarında Hurûfât ya da Askerî Rûzname Defterleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerif Örneği”, *Vakıflar Dergisi* 39, Haziran 2013,115-142.
- MUŞMAL H. vd.,** (2015), Hurûfât Defterlerine Göre Meğri (Fethiye) Kazası'ndaki Tekke, Zaviye Ve Medreseler, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 8, Sayı: 38, Haziran, s.396-405.

PAKALIN M.Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, II, III.

ORTAYLI İ. (2001), “Osmanlı Devleti’nde Kadı” *DİA*, Cilt:24, İstanbul, s.69.

ÖZKAYA Y. (2006), “Mütesellim” *DİA*, Cilt.32, İstanbul, s. 203-204.

TAKIN Ü. (2008), “Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal Of International Social Research Volume 1/3 Spring*, s.343-366.

TEKTUNA, M.(2017),*Hurufât Defterlerine Göre Kilis’te Sosyal ve İktisadi Hayat, 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kilis.

TİMURTAŞ K. (1932), *Kilis Tarihi*, İstanbul.

UNAT, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara,1988.

